

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва
та реставрації творів мистецтва

Дипломна робота

бакалавра

з теми: **«ПИТАННЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ВІДНОВЛЕННЯ ХОРУГВ НА
ПРИКЛАДІ ДВОСТОРОННЬОЇ ХОРУГВИ ХІХ СТ..
«НОВОЗАВІТНА ТРІЙЦЯ / ІОАН ХРЕСТИТЕЛЬ»»**

Виконала:

студентка 4 курсу, групи RTM1-B18
спеціальності 023 Образотворче
мистецтво, декоративне мистецтво,
реставрація
освітня програма: Реставрація творів
мистецтва

Шидловська Катерина Сергіївна

Керівник: **Вішгаченко В. А.**,

кандидат мистецтвознавства, старший
викладач кафедри образотворчого і
декоративно-прикладного мистецтва
та реставрації творів мистецтва

Рецензент: **Гуцул І.В.**, кандидат
мистецтвознавства, доцент кафедри
образотворчого і декоративно-
прикладного мистецтва та реставрації
творів мистецтва

Кам'янець-Подільський – 2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ХОРУГВИ ЯК ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ.....	6
1.1. Генеза української хоругви в історичному контексті.....	6
1.2. Типи хоругв за призначенням.....	12
1.3 Основні іконографічні зображення на українських хоругвах.....	17
РОЗДІЛ 2. ПИТАННЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ВІДНОВЛЕННЯ ЦЕРКОВНИХ ХОРУГОВ.....	28
2.1. Особливості збереження та відновлення хоругв на полотні.....	28
2.2. Методологія проведення консерваційно-реставраційних заходів по відновленню двосторонньої хоругви ХІХ ст. «Новозавітна Трійця/Іоан Хреститель».....	35
РОЗДІЛ 3. РЕСТАВРАЦІЙНИЙ ПАСПОРТ.....	39
ВИСНОВКИ.....	40
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	42
ДОДАТКИ.....	48

ВСТУП

Актуальність теми. Збереження об'єктів культурної спадщини є цивілізаційним вибором будь-якої країни, яка вважає, що її історія, традиції, зафіксовані у матеріальних пам'ятниках, художні образи минулого, що живлять культуру, є найважливішими чинниками її розвитку. Діяльність зі збереження пам'яток історії та культури, і навіть реставрація, створюють основу цього розвитку.

Пам'ятки шиття та тканин – це тендітні та вразливі предмети, що страждають від зайвої освітленості, несприятливого температурно-вологісного режиму, забрудненості повітря, біологічних шкідників. Збереженню їх документальних та художніх якостей можуть сприяти лише суворі наукові методи проведення консерваційно-реставраційних робіт. Непрофесійне втручання в структуру музейного предмета, необґрунтована реконструкція є згубними для автентичної та історичної цінності пам'яток, а іноді можуть призвести до їхнього руйнування. Для розробки науково обґрунтованих реставраційних програм необхідно знати історію формування наукових методів зберігання та укріплення різних видів тканин. Невипадково, що до цієї проблеми зверталися реставратори та зберігачі колекцій під час вирішення практичних завдань збереження історичного та художнього текстилю, такі як Зверєв В., Севастьянова О., Дугаєва Т. та ін.. [39].

Хоругви є унікальним витвором українського мистецтва які за технологією виготовлення, поліфункціональністю застосування можуть бути віднесеними як до образотворчих, так і до декоративно-ужиткових видів творчості. З'ясування художніх особливостей розвитку хоругви у контексті іконопису того часу є складовою дослідження українського мистецтва загалом [25, с. 21].

Українські хоругви відображають важливу сферу духовного життя народу, ілюструють складний і неоднозначний період історії, позначений

динамікою політичних та культурних змін. Хоругва була виразником своєї епохи – відображала мистецькі уподобання, культурні тенденції та, у деяких випадках, політичну ситуацію в країні. У хоругвах значною мірою віддзеркалені смаки замовників: українського війська, церковних братств, цехових ремісників, що втілювалося у підборі образів та символіки.

Іконографічний сюжет виступає організуючою домінантою практично на всіх хоругвах, що дозволяє розглядати такі пам'ятки у контексті образотворчого мистецтва. Церковна хоругва належить до важливих атрибутів церковного інтер'єру, зокрема, відноситься до типу храмових тканин, які безпосередньо використовуються у релігійному обряді.

На сьогодні, велика кількість збережених хоругв є у незадовільному стані, що часом робить неможливим двосторонній огляд мистецького твору. Тому, питання збереження та відновлення хоругв знайшло висвітлення у даній дипломній роботі.

Мета дослідження – висвітлити історичні та іконографічні особливості українських хоругв у контексті їх розвитку та дослідити питання збереження та відновлення хоругв на полотняній основі.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати історико-мистецтвознавчі та наукові джерела з теми дослідження.
2. Висвітлити генезу української хоругви в історичному контексті.
3. Окреслити типи хоругв за призначенням.
4. Представити основні іконографічні зображення на українських хоругвах.
5. Розглянути особливості збереження та відновлення хоругв на полотні.
6. Описати методологію проведення консерваційно-реставраційних заходів по відновленню двосторонньої хоругви XIX ст.. «Новозавітна Трійця/Іоан Хреститель».

7. Виконати реставраційну документацію у вигляді реставраційного паспорта.

Хронологічні методи дослідження – дане дослідження охоплює XVII-XX ст.

Територіальні межі дослідження охоплюють території України, Західної та Східної Європи.

Методи дослідження: із загальнонаукових методів використовувався фактологічний, представлений виявленням і вивченням візуального матеріалу; метод порівняння та систематизації дав змогу виділити характерні риси українських хоругв, вирізнити основні типи та окреслити їх відмінності; використовувався у роботі метод аналізу та синтезу, що дав змогу об'єктивно висвітлити розвиток української хоругви.

Наукова новизна. Здійснена спроба висвітлити специфіку реставрації хоругв на полотняній основі без ґрунту.

Практичне значення роботи. Результати дослідження можуть бути використані для подальшого комплексного розгляду проблем українського сакрального мистецтва. Матеріали, висновки і результати роботи можуть бути використаними у реставраційній практиці стосовно творів живопису на полотняній основі.

Структура і обсяг роботи. Текстова частина бакалаврської роботи складається зі вступу, 3-х розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг роботи: 66 сторінок основного тексту, список використаних джерел кількістю 60 позицій.

Практична частина представлена реставрацією церковної хоругви на полотняній основі з приватної колекції та копією роботи «Повернення блудного сина» італійського художника Помпео Батоні.

ВИСНОВКИ

Хоругви (стяги, прапори) були необхідними атрибутами в суспільстві, що позначали окрему територію, репрезентували володаря чи спільноту і відображали характерні для них риси. У Київській Русі з XII ст. були різні відзнаки, що виявлялося у відмінностях символіки та, можливо, кольору стягів різних князів, а значить і земель, що підтверджується літописними згадками. Таким чином, військові хоругви, які виконували одночасно функцію територіально-адміністративних, були відомими на Русі принаймі з другої половини XII століття. У Київській Русі було започатковано розвиток різних типів українських знамен, що остаточно сформувалися в наступний період. Хоругви були військові, міські, цехові, церковні та поховальні.

На відміну від інших типів хоругв, які були інтегровані у суспільне життя, церковна хоругва втілювала лише засади християнського світобуття, що співзвучне з її призначенням – бути знаменом Христової церкви, яке проголошує перемогу Його вчення. Церковна хоругва була важливим елементом облаштування церковного інтер'єру, що, зокрема, підтверджується архівними матеріалами. Найтиповіша кількість таких хоругв у храмах XVIII ст. – три-чотири.

Іконографічні особливості хоругви визначалися рисами, характерними для українського іконопису в цілому.

На церковних хоругвах зображали у різних іконографічних типах Христа, Богородицю, святих та євангельські події. На відомих творах цього періоду домінують образи Юрія-Змієборця та архангела Михаїла (у різних типах), рідше Дмитрія, а також св. Миколая, св. Параскеви П'ятниці, з євангельських тем – сцени Богоявлення, Різдва Христового, Поклоніння пастухів, Благовіщення.

Збереглося хоругв порівняно не багато, оскільки час їх життя нетривалий. Адже хоругви не знаходились у храмі постійно: їх виносили просто неба у будь-яку погоду. Вони швидко руйнувалися і виходили з

церковного вжитку. У храмах їх нерідко ремонтували: вціліле зображення монтували на іншу тканину. Знайдені хоругви значно пошкоджені, забруднені, деформовані, з утратами шару фарби та полотна. Зображення на багатьох з них ледь проглядається під шаром пилу та бруду. Переважна більшість хоругв дійшла до нас у зруйнованому вигляді. Вони потребують консервації та ретельної реставрації.

Церковні хоругви є цікавою темою окремого дослідження в контексті вітчизняного сакрального як народного так і професійного мистецтва. Хоругви, які є по суті живописними двосторонніми іконами на полотні, мають певну специфіку в сенсі іконографії, сюжетів і образної системи.

Особливостями реставрації хоругви на полотняній основі є:

- Одним з складних та неоднозначних питань для реставраторів є питання про збереження обох живописних сторін на одній авторській основі. Тому реставрація в більшості випадків ведеться при одночасній роботі з обома сторонами. Тут складність полягає в тому що немає можливості працювати безпосередньо з основою і всі процеси з консервації та реставрації необхідно проводити безпосередньо через фарбовий шар лицьової або зворотної сторони.

- Наступною особливістю є те що крім різного ґрунту (або його відсутності на одній зі сторін), товщина, фактурність і щільність фарбових шарів також різні, що призводить до різного тиску всередині двох фарбових шарів на одній основі. Цей фактор веде до небезпечних проявів під час використання, експонування хоругви і під час розтяжки, перетяжки, натяжки роботи в процесі реставрації.

- І головне те, що досить часто кожна зі сторін хоругви знаходиться в різному стані збереження і вимагає різного підходу по інтенсивності (різні можливі температури, тиск, експозиції і т.д.) і за якістю матеріалів що застосовуються (наприклад натуральні або синтетичні альдгезиви). До того ж всі процеси повинні проводитися з рівноцінним ставленням до зворотної і лицьової сторони у художньо-естетичному аспекті

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Алешин А. Б. Реставрация станковой масляной живописи в России. Развитие принципов и методов. Ленинград : Художник РСФСР, 1989. 160 с.
2. Арсеньев Ю. О Геральдических знаменах в связи с вопросом о государственных цветах древней России. Санкт-Петербург, 1991. 41 с.
3. Арциховский А. Древнерусские миниатюры как исторический источник. Москва : МГУ, 1944. 213 с.
4. Басов О. Знамена і воєнна історія. Знак. Львів : Українське геральдичне товариство, 1997. С. 14.
5. Беліловська А.В. З досвіду діяльності Центру наукової реставрації та експертизи. Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: Зб. наук. праць. Вип. 17. Київ, 2007. С. 175-178.
6. Белозерова В.Г. Анализ типологических моделей современных направлений в реставрации. Художественное наследие. № 16. Москва : Инфра-М, 1995. С. 4-17.
7. Берладіна К. Матеріали з історії українського образотворчого гаптування. Композиційні схеми та іконографічні форми українських фелоней від середини XVII до XX ст. Мистецтвознавство. Харків, 1928. Вип. 1. С. 67-104.
8. Бобров Ю.Г. Некоторые аспекты теории реставрации произведений изобразительного искусства. Художественное наследие. Хранение, исследование, реставрация. Вып. 10. Москва : ВНИИР, 1985. С. 52-64.
9. Бобров Ю.Г. Понятие «стиль» в консервации и реставрации памятников искусства. Исследования в реставрации. Материалы международной научно-методической конференции. Москва : Эдсмит, 2001. С. 17.

10. Виннер А. В. Материалы масляной живописи. Москва : СВАРОГ И К, 2000. 478 с.
11. Виппер Б. Г. К проблеме атрибуции. Статьи об искусстве. Москва, 1970. С. 539-560.
12. Ганзенко Л.Г. Методологічні засади реставрації пам'яток культури і творів образотворчого мистецтва. Українська Академія мистецтва : дослідницькі та науково-методичні праці. Вип. 3. Київ : УАМ, 1996. С. 37-40.
13. Гнедич П.П. Історія мистецтв з давніх часів. Москва : Літопис, 2000. 480 с.
14. Голиков В. П. Структура живописи, причины ее повреждений и качество реставрации. Художественное наследие : хранение исследование реставрации. под ред. Зверева В.В. Москва : РИО. ГосНИИР, 1995. №16 С. 18-43.
15. Горматюк А.А. Реставрация, копирование, церковная живопись. Москва : ВХНРЦ им. И.Э.Грабаря, 2010. 112 с.
16. Гренберг Ю. И. Технология станковой живописи. Москва : Изобразительное искусство, 1982. 320 с.
17. Дорофієнко І.П. Фактор збереження пам'яток та проблеми їх реставрації. Проблеми збереження, консервації і реставрації музейних пам'яток історії та культури. Київ: ННДРЦУ, 1998. 48-50 с.
18. Довгалюк В.Б., Комаренко О.І., Митківська Т.І. Мікроклімат музейних приміщень. Методичний посібник. Київ : Артанія Нова, 2006. 103 с.
19. Древняя история масляной живописи : [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://www.ukoha.ru/article/lightart/oil/drevnaa_ictoria_maclanoi_givopici.htm
Назва з екрана.
20. Зверев В. В. От поновления к научной реставрации. Москва : ГосНИИР, 1999. 91 с.

21. Иванова Е. Ю. Техника реставрации станковой масляной живописи. Москва : Индрик, 2005. 136 с.
22. Иванов В. Прапори слобідських полків. Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія. Київ : Українська академія наук, 1927. Т. 1. С. 745-747.
23. Киреева В.Н. Значение исследований связующих материалов живописи для экспертизы художественных произведений Экспертиза и атрибуция произведений изобразительного искусства. Москва : Магnum Артс, 2006. С. 189–192.
24. Косів Р. Типи українських хоругв у контексті історичних подій. Вісник Львівської академії мистецтв. Львів : ЛАМ, 2000. С. 209-221
25. Косів Р. Українські хоругви. Київ : Оранта, 2009. 372 с.
26. Костинський М. Б. Українська легенда. Самовчитель громадянина. Вид. третє, доп. Київ : Фенікс, 2016. 480 с.
27. Крип'якевич І. Історія українського війська / І. Крип'якевич. – Тернопіль : Збруч, 1992. 574 с.
28. Кудрявцев Е. В. Техника реставрации картин. Москва : Издательство В.Шевчук, 2002. 252 с.
29. Культурна спадщина України. Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища. Збірник офіційних документів. Київ : Істина, 2002. 336 с.
30. Курінний П. Три роки праці Реставраційної майстерні Лаврського музею культур та побуту над консервацією та реставрацією музейних збірок (1924-1927). Український музей. Київ, 1980. С. 161-168.
31. Лелеков Л. А. Об эстетических критериях в реставрации. Художественное наследие. Москва, 1990. С. 18-26.
32. Лелеков Л.А. Теоретические проблемы современной реставрационной науки. Художественное наследие. Москва, 1989. С. 5-44.
33. Леонтовский А. М. Технология живописных материалов. Ленинград : Искусство, 1949. 219 с.

34. Лоханько В. Є. Художні матеріали і техніка живопису Харків : Мистецтво, 1968. 187 с.
35. Лукичева К.Л. Художественно-эстетические аспекты реставрации памятников искусства. Художественное наследие. Хранение, исследование, реставрация. Вып. 12. Москва : ВНИИР, 1989. С. 26-41.
36. Макаренко М. Запорізькі клейноти в Ермітажі. Корогви. Україна. Київ : Державне видавництво України, 1924. С. 25-38.
37. Макаров А. Світло українського бароко. Київ : Мистецтво, 1994. 211 с.
38. Малачевская Е.Л. Материалы для реставрации станковой масляной живописи. Художественное наследие. Хранение, исследование, реставрация. Вып. 24. Москва : ГосНИИР, 2009. С. 19-38.
39. Маслов К.И. Актуальные вопросы реставрации и сохранения памятников истории и культуры. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://web.archive.org/web/20200920150214/http://art-con.ru/node/387> Назва з екрана.
40. Мінжуліна Т. В. Дослідження й реставрація музейного текстилю. Київ : Українське агентство інформації та друку «РАДА», 2005. 176 с.
41. Народне мистецтво. Вип. 1-2. Київ : ТОВ «Майстер книг», 2010. С. 26-28.
42. Омельченко П. Наука про малярські фарби, матеріяли та техніки Харків-Київ : Держвидав України, 1938. 367 с.
43. Основы музейной консервации и исследования произведений станковой живописи сост., науч. ред. Ю. И. Гренберг. Москва : Искусство, 1976. 221 с.
44. Откович М. Сучасний стан реставрації творів мистецтва та перспективи розвитку. Бюлетень Львівського філіалу Національного науково-дослідного реставраційного центру України. Львів, 2000. № 1 (1). С. 2-4

45. Реставрация станковой темперной живописи : уч. под ред. В.В. Филатова. Москва : Изобразительное искусство, 1986. 264 с.

46. Російсько-український практичний словник реставратора. Київ : УАІД «Рада», 2003. 264 с.

47. Савчук Ю. Нові відомості про бойові прапори козацького війська (сер. XVII ст.). Національно-визвольна війна українського народу сер. XVII ст. Київ : Генеза, 1998. С. 237-251.

48. Савчук Ю. Українське міське прапорництво в історичній перспективі (нотатки з архівних та музейних студій). Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Київ : НАНУ; Інститут історії України, 2000. С. 261-300.

49. Севастьянова Е.А. Теоретические аспекты реставрации памятников декоративно-прикладного искусства. Проблемы хранения и реставрации экспонатов в художественном музее. Научно-практический семинар «Нерадовские чтения». Санкт-Петербург, 2003. С. 47-53.

50. Сидоренко В.Д. Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: Зб. наук. пр. з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології. Ін-т проблем сучасн. мист-ва НАМ України. Київ : Хімджест, 2010. Вип. 7. 512 с.

51. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. І. Н. Войцехівська. Київ : Либідь, 2008. 520 с.

52. Суоровов И.П. Методика реставрации прорывов, утрат холста и кромок в произведениях станковой масляной живописи методом встык. Художественное наследие. Вып. 5. Москва, 1979. С. 117-121.

53. Тетерятников В. Экспертиза художественных изделий : ст. разных лет. Санкт-Петербург : Антиквар. обозрение, 2002. 83 с.

54. Тимченко Т.Р. Київська школа реставрації станкового малярства (1920-1930 рр.). Пам'ятки України. 2001. Ч.4. С. 48-71.

55. Тимченко Т.Р. Реставрація станкового живопису: проект термінологічного словника. Проблеми українського термінологічного

словникарства в мистецтвознавстві й етнології : наук. збірник. Київ : Редакція вісника «Ант», 2002. С. 139-148.

56. Тітов М. Ф. Визначення та опис стану збереженості станкового живопису: методичні рекомендації. Луганськ : Світлиця, 2007. 36 с.

57. Фармаковський М.В. Консервація і реставрація музейних колекцій. Москва : Червоний друкар, 1947. С. 27

58. Хетагуров А.Н. История создания и развития отдела научной реставрации ГИМ. Реставрация музейных ценностей. Труды ГИМ. Вып. 107. Москва, 1999. С. 126-136.

59. Цитович В. І. Реставрація: між парадигмою і теорією. Пам'ятки України : історія та культура. 2004. №2. С. 30-57.

60. Шестаков В. А. Особенности экспертизы культурных ценностей. Вопросы культурологии. № 11. Москва, 2008. С. 57-64.